

نقش ستاره هشت‌پر سردر اصلی،
مأخذ: نگارندگان.

تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزیینات مسجد جامع یزد

دکتر سیدهاشم حسینی* حسین فراشی ابرقویی**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۷/۴

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۱۱/۷

چکیده

مسجد جامع یزد یکی از مساجد عظیم و مهم سبک آذری در ایران است. از خصوصیات این بنا می‌توان به سردر رفیع، مناره‌های بلند، کاشی‌کاری زیبا، گنبد مسجد و غیره اشاره کرد. به کارگیری نقوش در قالب گچ‌بری، کاشی‌کاری و طرح‌های زیبا حائز اهمیت و درخور تفسیر است. تلفیق نقوش هندسی با نقوش اسلامی در تزیینات کاشی‌کاری مسجد به نحوی است که در نگاه اول نمی‌توان به راحتی بین آن‌ها تمایزی قائل شد. هدف از این مقاله، مطالعه نقوشی است که جنبه نمادین آن‌ها به نحوی در بردارنده تفکرات مذهب شیعه می‌باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. بنابر یافته‌های تحقیق نقوش نمادین موجود در مسجد جامع یزد شامل انواع مختلف شمسه، ستاره، محرابی و غیره است. این نقوش بدین لحاظ حائز اهمیت است که علی‌رغم استقرار حکومت مرکزی سنی مذهب طی ادوار ایلخانی و تیموری نمایانگر تفکرات شیعی است.

واژگان کلیدی

تزیینات، مذهب تشیع، مسجد جامع یزد، نقوش نمادین، معماری اسلامی.

*استادیار باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی، دانشگاه هنر، شهر اصفهان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات)

Email: hashemhoseyny@gmail.com

**دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، شهر اردبیل، استان اردبیل.

Email: h.farraashi@yahoo.com

مقدمه

یکی از ارکان تزیین مساجد استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به‌منظور تأثیرگذاری روانی بر عابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مسجد است. اشکال پیچیده هندسی با تکرار تناسبات وابسته به یک نقش نوعی احساس نظم و هماهنگی می‌آفریند. مسجد جامع یزد به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین بناهای قرن هشتم با به‌کارگیری نقوش زیبای هندسی و اسلیمی و تلفیق این نقوش با یکدیگر شاهکاری از معماری این دوران در منطقه یزد محسوب می‌شود که خصوصیات معماری محلی (مکتب یزد) و سبک رایج معماری آن دوران یعنی سبک آذری را توأمان دارد. اهمیت این پژوهش در آن است که از طریق مطالعه زیبایی‌شناختی نقوش مسجد جامع یزد به بررسی بُعد نمادین نقوش پرداخته و از این طریق به گوشه‌ای از اعتقادات مذهب تشیع و به‌کارگیری آن در بنای مسجد اشاره می‌کند. سؤالاتی که در این مقاله به آن‌ها پرداخته می‌شود به قرار زیرند:

۱) نقوش منتسب به مذهب شیعه در مسجد جامع یزد کدام‌اند؟

۲) مفاهیم نقوش مورد مطالعه در این مسجد چیست؟

۳) اهمیت نقوش به‌کاررفته در چیست؟

روش تحقیق توصیف‌تحلیلی است و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. در همین راستا ابتدا تاریخچه مختصری راجع به مسجد جامع یزد و تحولات تاریخی آن در طول ادوار مختلف، ذکر شده و سپس به نمادشناسی و معرفی نقوش مورد مطالعه پرداخته شده است. با توجه به تنوع و وسعت زیاد نقوش تنها برخی از نقوش سردر اصلی و ایوان جنوبی مسجد که جنبه نمادین دارند مطالعه شده است. اطلاعات جمع‌آوری‌شده برای این پژوهش کتابخانه‌ای بوده و برای توصیف بهتر عکس‌ها و طرح‌هایی از نقوش مورد مطالعه تهیه شده است. ملاک انتخاب عکس‌ها نقوشی بودند که به‌لحاظ نمادین حائز اهمیت هستند.

پیشینه تحقیق

در رابطه با معماری اسلامی ایرانی و نمادهای آن کتب متعددی نوشته شده است. از آن جمله کتاب هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی نوشته حسن یوسفی و ملکه گلمغانی‌زاده اصل است که به بررسی نمادهای شیعی در این مجموعه پرداخته است. همچنین مقاله مسعود کوثری چاپ‌شده در مجله جامعه‌شناسی هنر و ادبیات با عنوان «هنر شیعی در ایران» را می‌توان نام برد که با رویکرد جامعه‌شناسی هنر به عناصر شیعی در هنرهای ایرانی-اسلامی پرداخته است. مقاله علی اصغر کلانتر و دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی با عنوان «کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزیینات معماری شیعی مازندران» چاپ‌شده در مجله نگره به بررسی

تصویر ۱. نقوش شمسه و ستاره‌های پنج‌پر، گنبدخانه، مأخذ: نگارندگان.

کتیبه‌های شیعی به‌کاررفته بر مقابر امام‌زاده‌های مازندران پرداخته شده است. در رابطه با مسجد جامع یزد کتاب‌ها و مقالات و پایان‌نامه‌های زیادی نوشته شده است. در این زمینه و با همین عنوان تاکنون تحقیقی صورت نگرفته است، هرچند مقالات و پایان‌نامه‌هایی راجع به مسجد جامع یزد منتشر شده است، برای نمونه، پایان‌نامه منصور چیتی با عنوان بررسی نقش‌مایه‌های گرافیکی کتیبه‌های مسجد جامع یزد از دوره سلجوقیان تا تیموریان و مقاله مهناز شایسته‌فر با عنوان «مقایسه طرح و نقش در زیلوبافی میبد و مسجد جامع یزد». پژوهش حاضر از این رو که به بررسی نمادین نقوش شیعی مسجد جامع یزد می‌پردازد حائز اهمیت است.

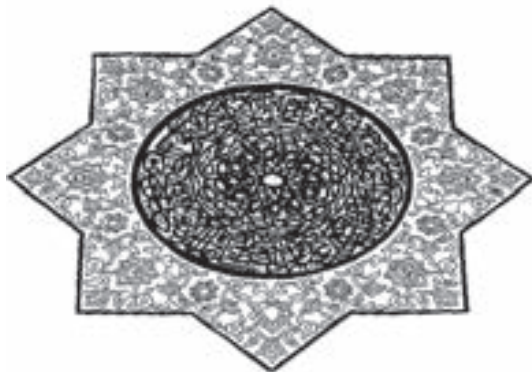
آشنایی مختصر با مسجد جامع یزد

بنای مسجد جامع کبیر یزد طی قرون متمادی بر بقایا یا در کنار بناهای متنوعی بنا گردیده است که در متون تاریخی تحت عناوین مسجد جمعه شهرستان، مسجد جامع عتیق، مسجد جمعه قدیم «دره» مسجد جامع نو و بناهای الحاقی آن به‌اسامی گوناگون یاد شده است (خادم زاده، ۱۳۸۴: ۸۴).

به نظر می‌رسد در دوران پیش از اسلام در این مکان آتشکده‌ای برپا بوده است. مسجد اولیه با طرح شبستانی در زمان عمرولیث صفاری ساخته شده است (گلشن، ۱۳۷۸، ۵۳۶). در قرن پنجم ظهیرالدین ابومنصور فرامرزی اولین امیر کاکویی به تعمیر و نوسازی همان مسجد اولیه (شهرستان) پرداخت که در قرون قبلی برپا بود. پس از وی علاءالدین امیرعلی ابن فرامرزی و همسرش ارسلان خاتون مناری در کنار مسجد اولیه برپا کردند که تا قرن نهم پابرجا بوده است. فرزند ایشان، علاءالدوله گرشاسب (۵۱۳-۴۸۸ق) مسجد دیگری با طرح تک‌ایوانی گنبددار در جوار مسجد عتیق و در سمت غرب آن بنا نهاد و پایاب قنات زارچ که

۱. در گذشته دو گونه کاریز (قنات) ساخته می‌شده است: یک کاریز سرپوشیده در زیر زمین و دیگری کاریز سرباز که هر دو می‌توانند از سفره‌های آب زیر زمینی بهره‌گیری کنند (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۴).

تصویر ۲. نقش ستاره هشت‌پر سردر اصلی. مأخذ: همان.

محمد وزیری از روحانیون شهر یزد بود (افشار، ۱۳۷۴: ۱۲۲).

نمادشناسی نقوش شیعی به‌کاررفته در مسجد جامع یزد
هنرمند شیعی با پایبندی به اصول و عقاید مذهب تشیع خود را ملزم به رعایت و توجه به آن می‌دانسته است و لذا معماری مسجد، به دلیل موضوعیت خاص معنوی و روحانی‌اش، از روح و ماهیت تشیع سرشار است، به طوری که در هر دو بعد کالبدی (ایوان، حیاط مرکزی، حوض، ارتباطات فضایی و...) و حسی-معنوی (نور، رنگ، تزیینات، ارقام مقدس و...) در مساجد اثرگذار بوده است (انصاری و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۵۷).

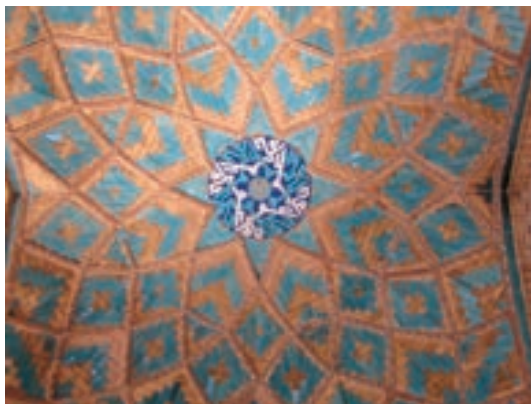
شیعیان در طول ادوار مختلف مورد ظلم و ستم قرار می‌گرفتند و به ناچار عقاید خود را به‌صورت کنایی و نمادین در هنر خود جلوه‌گر می‌ساختند. از همین روست که مطالعه نمادین نقوش به‌کاررفته در هنر شیعی اهمیت دارد. نقوش به‌کاررفته در مسجد جامع یزد بسیار متنوع و گسترده هستند. نقوشی که در این پژوهش بیشتر مورد تأکید است در ایوان جنوبی و سردر اصلی مسجد قرار دارند و به لحاظ نمادشناسی شیعی حائز اهمیت هستند.

نقوش شمسه و ستاره

شمسه نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است. کثرت تجلی صفات خداوند است که در این نقش به‌صورت اشکال کثیر ظهور کرده است که از مرکزی واحد ساطع شده‌اند. این نقش چنان‌که از نام آن پیداست مفهوم نور را تداعی می‌کند، همانطور که قرآن کریم نیز خداوند را نور می‌نامد «الله نور السموات و الارض» (نور: ۶۴). پس در واقع شمسه نمادی از خداوند محسوب می‌شود (ستاری، ۱۳۷۶: ۵۳). معمولاً کیفیت نوربخشی ستاره است که به ذهن می‌آید و در نتیجه ستاره منبع نور انگاشته می‌شود. ستاره مظهر خداوند در شب ایمان است تا مؤمن را از شر تمام موانعی که بر سر

هم اکنون در صحن فعلی مسجد جامع واقع است و همچنین جماعت‌خانه‌ای در ضلع غربی بنا کرد (همان، ۵۳۸). ساخت و سازها با حمله مغول به ایران متوقف ماند و در قرن هشتم که آرامش نسبی ایران را فرا گرفت ساخت و ساز با سرعت آغاز و پایه‌های مسجد جامع نو در سال‌های ۷۲۴ یا ۷۲۸ ق در پشت قبله مسجد جامع قدیم توسط سید رکن‌الدین محمد ابن قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی یزدی قاضی بنا گذارده شد. در دوران تیموری در سده نهم نیز تغییرات و الحاقات بسیاری در مسجد صورت گرفت. در سال ۸۰۹ ق خواجه جلال‌الدین خوارزمی، پایایی در مسجد ساخته و گنبدخانه را تماماً کاشی‌کاری کرد. در سال ۸۱۹ ق شاه نظام کرمانی دست به ساخت و ساز جدید زد و کاشی‌کاری مسجد را تمام کرده کتیبه‌ای به خط بهالدین هزار اسپ (سوره فتح) بر صحن مسجد ثبت کرد که از آن کتیبه تنها بخشی در دو طرف ایوان باقی مانده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۴: ۸۵). در زمان سلطنت شاه‌طهماسب آقا جمال‌الدین محمد مشهور به مهتر جمال بر طاق سردرگاه اصلی دو منار افزود و قبه‌ای بالای قبه گنبد مقصوره به اتمام رسانید (افشار، ۱۳۷۴: ۱۲۰). در دوره افشاریه هیچگونه خبری از اقدامات ساختمانی از مسجد در دست نیست. اما در دوره زندیه کتیبه‌ای به تاریخ ۱۱۷۲ ق در کریاس اضلع شرقی مسجد نصب است که بر آن وقفنامه‌ای بر مسجد جامع قدیم نقش بسته است (خادم زاده، ۱۳۸۴: ۸۶). در دوره قاجاریه تخریب و نوسازی وسیعی در مجموعه مسجد جامع رخ داد. این اقدامات در زمان فرمانروایی شاه محمد ولی میرزا در یزد و در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار رخ داد و عملیات ساختمانی وی از سال ۱۲۳۶ آغاز شد و در سال ۱۲۴۰ به پایان رسید (همان: ۸۷). آخرین تصرفات و مرمت‌های چشمگیری که در ظاهر و باطن مسجد شد مربوط است به اقداماتی که از سال ۱۳۲۴ شمسی توسط هیئت حامیان مسجد جامع کبیر شروع شد و محرک واقعی این اقدام حاج سید علی

۱. کریاس که از آن به کلیاس هم یاد شده به معنای جلوخانه و درگاه است. این کلمه را در فرهنگ واژه‌های معماری به هشتی نیز معنی کرده‌اند. معمولاً کلمه هشتی را برای درگاه‌ها و جلوخانه‌های کوچک و شخصی به کار می‌بردند و از کلمه کریاس برای ورودی مکان‌های عمومی و بزرگ‌تر مانند مساجد استفاده می‌کردند.

تصویر ۳. تزیینات ستاره‌های شکل زیر سقف دهلیز منتهی به گنبدخانه، مأخذ: همان.

از جمله نقوشی است که روی سنگ‌نبشته‌های قرون پنجم و ششم به‌وفور دیده می‌شود که بعدها در هنر اسلامی به گل روزت معروف شد. ستاره هشت‌پر به‌نوعی تکامل یافته نقش دایره و بعدها چلیپا و ستاره است و نماد خورشید در ادوار مکانی و زمانی مختلف در هنر به شکل‌های متفاوتی آفریده شده است که هر کدام دارای معانی گوناگونی هستند. شکل ستاره هشت‌پر از چرخش دو مربع درهم پدید آمده و از دیر باز عدد هشت، عدد رمزی خورشید در سراسر اروپا، آسیا و آفریقا محسوب می‌شده است، به‌طوری که در اسلام در صور متفاوت بیان شده است: «هشت بهشت، هشت درب بهشت، که در عرفان درب هشتم، در توبه و در همیشه باز محسوب می‌شود» (امامی، ۱۳۸۱: ۶۳). در آیین زرتشت ستون هشت‌پر و سرسرای هشت‌گوش در بنای آتشکده به کار می‌رفت و هشت را عددی مبارک می‌دانستند. در ایران باستان الهه آب با تاجی هشت‌پر تصویر شده است (اوستا، یشتها: ۱۲۸). در سومر نیز ستاره هشت‌پر نشانه خدا و آسمان است. این نشانه در میان‌رودان نمودار تنها مظهر آسمان به نام شاه نارامسین پسر برادر سارگون است (فینگان، ۱۹۸۳: ۵۰). در رابطه با نمادشناسی عدد هشت در قرآن و روایات شیعی چنین آمده است: در قرآن در رابطه با این عدد اشاره به جفت‌های متضاد شده است که می‌فرماید: «ثمانیه ارواح» (اعراف: ۴۳). اما مهم‌ترین آیه‌ای که در قرآن درباره نمادگرایی این عدد وجود دارد آیه ۱۷ از سوره حاقه است و به عرش لایزال الهی اشاره می‌کند که هشت فرشته آن را حمل می‌کنند: «ویحمل عرش ربک فوقهم یومئذ ثمانیه».

در حدیثی از امام باقر (ع) نقل شده است که بهشت هشت در دارد و فاصله هر یک از درها بیش با دیگری به مدت چهل سال است: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ أَحْسَبُوا الظَّنَّ بِاللَّهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ لِلْجَنَّةِ ثَمَانِيَةَ أَبْوَابٍ عَرَضَ كُلِّ بَابٍ مِنْهَا مَسِيرَةٌ أَرْبَعِينَ سَنَةً» (ابن بابویه، ۱۳۸۲: ۴۷۳).

مهم‌ترین جایگاه عالم روی زمین خانه خداست که به‌صورت مکعب است، این در حالی است که نخستین عدد مکعب هشت است. در حدیثی از ائمه آمده است که عرش الهی دارای هشت رکن است و بر هر رکن فرشتگان بی‌شماری در حال تسبیح‌اند: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) قَالَ لَهُ ثَمَانِيَةَ أَرْكَانٍ عَلَيَّ كُلِّ رُكْنٍ مِنْهَا مِنَ الْمَلَائِكَةِ مَا لَا يَحْصِي عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ - يَسْبِحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ وَ لَوْ حَسَّ شَيْءٌ مِمَّا فَوْقَهُ مَا قَامَ لِذَلِكَ طَرْفَةٌ عَيْنٍ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْإِحْسَاسِ الْجَبْرُوتِ وَ الْكِبْرِيَاءِ وَ الْعِظَمَةِ وَ الْقُدْسِ وَ الرَّحْمَةِ ثُمَّ الْعِلْمُ وَ لَيْسَ وَرَاءَ هَذَا مَقَالٌ» (همان: ۳۲۷).

چنین است که این عدد به‌عنوان عدد آسمانی در بین مسلمانان به‌خصوص شیعیان شمرده می‌شود و شیعیان با توجه به این آیات و روایات مبنای معماری و هنری خود را در مکان‌های مذهبی مثل مساجد و حرم‌ها بر عدد هشت گذاشته‌اند.

راه رسیدن به خداوند است حفظ کند. نقوش مذکور بیشتر در ایوان جنوبی به کار رفته‌اند و چون این ایوان در اکثر مساجد مهم‌ترین مکان برای عبادت است نقوش به‌کاررفته در آن بیشتر در ارتباط با معبود و نشانه‌هایی از انوار الهی است که در قالب شمسه و ستاره خودنمایی می‌کند.

ستاره پنج‌پر

عدد پنج را معمولاً به زندگی انسان و به پنج حس مربوط می‌دانند. این عدد همچنین در فرایندهای کلی نجومی نقش دارد. عدد پنج در سنت اسلامی نیز اهمیت فراوانی دارد. مسلمانان علاوه بر پنج ستون دین «شهادتین، نماز، روزه، زکات و حج» پنج نماز یومیه دارند. احکام اسلام پنج دسته هستند: «واجب، مستحب، مباح، مکروه و حرام». در جنگ غنیمت پنج قسمت می‌شود تا خمس آن پرداخت شود. پنج تن آل‌عبا، پنج عضو خانواده حضرت محمد (ص) (حضرت محمد (ص)، فاطمه (س)، علی (ع)، حسن (ع) و حسین (ع)) که مهم‌ترین شخصیت‌های شیعه و مورد احترام فراوان اهل تسنن نیز هستند. اخوان‌الصفای شیعی مذهب در سده دهم در بصره صریحاً اعلام کردند که اسلام بر پایه پنج است، نه فقط به‌خاطر پنج اصل و پنج تن، بلکه چون پنج پیامبر اولوالعزم (نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد) وجود دارد و هیچ مجموعه‌ای از حروف مقطعه قرآن بیش از پنج حرف نیست (شیمل، ۱۳۸۸: ۱۳۱-۱۲۷). در داخل گنبدخانه مسجد جامع یزد و به‌صورت نوارهای حاشیه‌ای تزیینی نقوشی از ستاره‌ها و شمسه‌ها به صورت تو در تو نقش شده‌اند و در تمامی دیوارهای ایوان جنوبی و گنبدخانه به‌صورت نوری کار شده است. در حواشی شمسه‌های دوازده‌پر ستاره‌های پنج‌پر به تعداد زیاد نقش شده‌اند (تصویر ۱).

ستاره هشت‌پر

اکثر نقوش ستاره‌های به‌کاررفته در مسجد جامع یزد به‌صورت ستاره‌های هشت‌پر کار شده‌اند. ستاره هشت‌پر

کتیبه‌های مسجد به‌خصوص کتیبه نوری ساقه گنبد دیده می‌شود (تصویر ۳).

شمسه دپیر

در کتاب اخوان‌الصفا مقامات سلوک در ده مرتبه دانسته شده که برای هر مرتبه آن نیز ده ویژگی وجود دارد (Bakhtiar, 1960: 97-102). خواجه‌عبدالله نیز برای هر یک از ده مرتبه سلوک ده آیه برشمرده است که آن را محرز می‌کند. عدد ده بازگشت کثرت به وحدت را نشان می‌دهد زیرا ده اولین قدم به کثرت جدیدی است که به قدم دیگری می‌رسد که با صد شروع می‌شود. از نظر عرفانی یک و ده یکسان هستند، همانطور که صد و هزار یکسان‌اند. عدد ده نه بار و مرتبط با نه موضوع در قرآن آمده است:

الف. پاداش نیکوکاری: «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا» (انعام: ۱۶۰) که طبق این آیه ده برابر می‌شود.

ب. کفاره قربانی حج: کسی که نتواند در حج قربانی کند باید سه روز در ایام حج و هفت روز هنگام بازگشت روزه بگیرد که مجموعاً ده روز می‌شود: «و سَبْعَةَ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةً كَامِلَةً» (بقره: ۱۹۶).

ج. کفاره حنث قسم: اگر کسی بر انجام یا ترک کاری سوگند یاد کرد و مطابق آن عمل نکرد باید بنده‌ای را آزاد کند، یا ده مستمند را اطعام کند یا سه روز روزه بگیرد: «فَكَفَّرْتَهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ» (مائده: ۸۹).

د. عده زن شوهر مرده که چهار ماه و ده روز است: «يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا» (بقره: ۲۳۴).

ه. میقات موسی (ع) که مجموعاً چهل شب از ماه ذی‌قعدة تا شب دهم ذی‌حجه بود: «و وعدنا موسي ثلاثين ليلةً و أتمننا بعشر» (اعراف: ۱۴۲).

و. مهریه همسر موسی (ع) که هشت سال کارگری برای حضرت شعیب (ع) بود و در پایان از روی اختیار ده سال شد: «فَإِنْ أَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ» (قصص: ۲۷).

ز. شب‌های ده‌گانه که مورد سوگند الهی قرار گرفته و منظور از آن‌ها شب‌های ده‌گانه اول ذی‌حجه است یا امامان معصوم از امام حسن مجتبی تا امام حسن عسکری (ع) در کنار شفع که امیرمؤمنان و فاطمه (علیها السلام) را شامل می‌شود و وتر که خدای واحد است: «والفجر» و لیال عشر (فجر: ۱ و ۲).

ح. تحدی به آوردن ده سوره بسان قرآن: «قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيْت» (هود: ۱۱۳).

ط. گفت‌وگویی مجرمان در روز قیامت که بر اثر طولانی بودن عذاب مدت درنگ در دنیا را تنها ده روز می‌پندارند: «يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا» (طه: ۱۰۳).

هنگامی که انسان در شکم مادر به چهار ماه و ده روز می‌رسد پروردگار عالم می‌فرماید: «انی نفخت فیهِ من روحی». چهار ماه می‌شود ۱۲۰ روز و ده روز باید اضافه کرد که می‌شود ۱۳۰ روز و ۱۳۰ برابر عدد ابجد کلمه سلم است. پس انسان در شکم مادر به سلم می‌رسد تا به اسلام وصل

تصویر ۴. نقوش شمسه، دیواره جنوبی حیاط. مأخذ: همان.

بخشی از مهم‌ترین نقوش ستاره هشت‌پر به‌کاررفته در مسجد جامع یزد در پیشانی سردر شرقی مسجد دیده می‌شود (تصویر ۵). در مرکز این ستاره دو دایره تو در تو وجود دارد که درون آن‌ها کتیبه‌هایی به خط ثلث به چشم می‌خورد. در حواشی داخلی این ستاره نقوش اسلیمی زیبایی با گل‌های سفیدرنگ وحنایی و شاخ و برگ‌های آبی‌رنگ از کاشی معرق دیده می‌شود. این نقش تلفیقی زیبا از نقوش اسلیمی و هندسی را نشان می‌دهد و تنها ستاره هشت‌پر بزرگ مسجد در قسمت سردر است (تصویر ۲).

در زیر سقف دهلیزهای منتهی به گنبدخانه مسجد نقوشی به‌شیوه گره‌چینی با آجر کار شده است. نقش مرکزی آن دو دایره تودرتو را نشان می‌دهد که دارای کاشی‌کاری معرق است. کتیبه دایره داخلی به خط کوفی است و نام «علی» سه مرتبه نوشته شده است. این دایره در مرکز دایره‌های بزرگ‌تر است. در دایره بزرگ‌تر نام محمد با خط کوفی هشت مرتبه تکرار شده است که چهار تایی آن با کاشی آبی‌رنگ و چهار تایی دیگر با کاشی سفیدرنگ و به‌شیوه معرق نگاشته شده است. این کتیبه دایره‌های شکل درست در مرکز ستاره هشت‌پر قرار گرفته است. اضلاع این ستاره با آجر کتیبه‌دار کار شده است که بر روی آن عبارت «الملک لله» نوشته شده است. این عبارت در جای‌جای

تصویر ۵. نقش گوی‌مانند بالای محراب. مأخذ: همان.

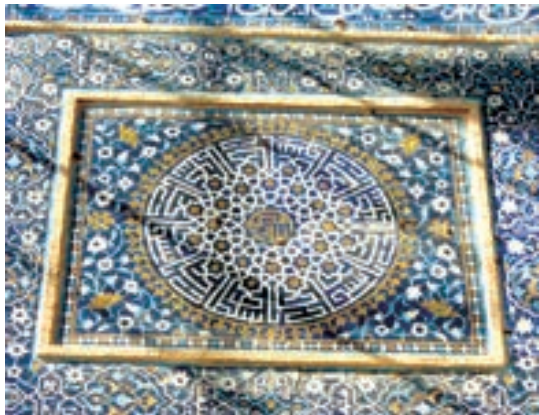
تصویر ۶. نقش شمسۀ دوازده‌پیر به‌کاررفته در گنبدخانه. مأخذ: همان.

است و در ماه محرم ده مجلس به یاد شهدای کربلا برگزار می‌شود (شیمل، ۱۳۸۸: ۱۹۸). امام حسین (ع) وقتی به دنیا آمد حامل نه ذریه در بطنش بود و خود با عدد ده به دنیا آمد (یعنی دهه طهر) و در واقع حقیقت گنج نه در بطن ده را به حقیقت سرّ و گنج ۱۹=۱۰+۹ در دنیا ظهور داد. در عید قربان، روز دهم ذیحجه، همه حاجیان باید به قربانگاه بروند و قربانی کنند. امام حسین (ع) که خود حقیقت ده است از مکه به کربلا می‌رود و بعد از گذراندن ده روز عاشورا (همان سرّحقیقت ۱۰×۱۰=۱۰۰=عدد ابجد حرف قاف با جایگاه عددی ۱۹) خود حضرت و حیات طیب و صعود کامل از حیوانیت به انسانیت و قلب به میم شدن را به تمام انسان‌ها عنایت می‌فرماید. بنابراین عدد ده خزانه‌دار کل اعداد و حروف است. در واقع حقیقت عدد ده متعلق به عزیزان معصوم (ص) است. زیرا این بزرگواران خزانه‌داران و ظرف‌گیرنده کل نور و کل فیض علی‌الاطلاق ذات اقدس احدیت هستند، اما وجود مقدس امام حسین (ع) که معصوم پنجم است ظهوردهنده گنج ده و ظهوردهنده وارث همه انبیا

شود و خاضع گردد تا تسلیم امر او شود (براتی، ۱۳۸۰: ۷۸). پیغمبر اسلام (ص) ۲۳ سال به تدریج به امر خالق یکتا آیات مبارک قرآن را برای مردم خواندند و آن‌ها را هدایت فرمودند. سیزده سال از این مدت را در مکه و ده سال را در مدینه تبلیغ رسالت کردند. باطن سیزده همان چهار است (جمع ارقامش چهار می‌شود: $1+3=4$) و جمع یک تا چهار می‌شود ده. سرّ دهه طهر به هجرت پیامبرگرامی (ص) به مدینه است، با جان برکف گذاشتن امام علی (ع) (که در شب هجرت در بستر پیامبر (ص) خوابیدند). پیامبر اکرم (ص) ده سال در مدینه تبلیغ فرمودند و ۲۳ سال را تمام کردند. در آخر سال دهم زمان حجه الوداع در غدیر خم رسالت خود را با انتخاب وصی خود امیرالمؤمنین علی (ع) کامل فرمودند، چنان‌که خداوند در سوره مبارکه مائده آیه ۶۷ می‌فرماید: «یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک و ان لم تفعل فما بلغت رسالتک» (خزایی، ۱۳۸۸: ۵۷).

باطن ده (اتمناها بعشر) نه است (اگر ده را به حروف بنویسیم عدد ابجدش نه می‌شود) و عدد نه رسیدن به حقیقت بلوغ و خلوص است. پس گنج وجودشان می‌شود نوزده (یعنی نه روی ده) که هم جمع تعداد حروف اسماء مبارک پنج تن (ص) است و هم نوزده حرف بسم الله الرحمن الرحیم. خداوند نیز کنز وجودش را به اسم مبارک واحد ظهور داد و فرمود: «الواحد لا یصدر الا الواحد: از خداوند واحد جز یک خلقت واحد صادر نمی‌شود.» عدد ابجد اسم مبارک واحد برابر نوزده است که جمع ارقامش ده می‌شود و عدد ده همان حقیقت گنجی است که از عدد ابجد نام مبارک احد «جل جلاله» (احد=۱۳) ظاهر، که جمع ارقامش چهار (۱+۳=۴) می‌شود و جمع اعداد یک تا چهار نیز ده می‌شود (۱+۲+۳+۴=۱۰) که همان چهار روی ده است؛ یعنی ولایت چهارده معصوم (ص) در ظل ولایت مطلق پروردگار عالم قرار دارد (همان: ۵۹).

نوه پیامبر (ص) حسین بن علی (ع) در کربلا در دهم محرم سال ۶۱ به شهادت رسید که به عاشورا معروف

تصویر ۸. شمسۀ ۷۲ پسر سردر. مأخذ: همان.

تصویر ۷. شمسۀ دوازده‌پیر، دیوارۀ جنوبی حیاط. مأخذ: همان.

شمسۀ دوازده‌پیر

اکثر شمسه‌های به کار رفته در این مسجد دوازده پیر دارند. عدد دوازده را که در اکثر طرح‌ها و نقوش مسجد به‌کاررفته می‌توان به بینش شیعی و دوازده‌امامی معماران بنا نسبت داد. هرچند عدد دوازده از نظر نجوم اهمیت دارد ولی به نظر می‌رسد از نظر تشیع نیز اهمیت زیادی داشته باشد، زیرا به دوازده پیشوای شیعه (ع) اشاره دارد (کیانمهر و خزاعی، ۱۳۸۵: ۳۷). از دوازده برج منطقه البروج در فرهنگ اسلامی نیز سخن گفته شده است. دوازده برج را به چهار گروه (چهار فصل سال) که هر کدام سه برج دارند تقسیم کرده‌اند. اکثر شیعیان سلسله امامان را متشکل از دوازده امام از خاندان حضرت محمد(ص) می‌دانند و نام شیعه دوازده‌امامی نیز از اینجا می‌آید (شیمیل، ۱۳۸۸: ۲۲۳). یک شمسۀ دوازده‌پیر در دیوارۀ داخلی ایوان جنوبی (گنبدخانه) و در سمت چپ در قسمت پایین دیوار نقش شده است. زمینه‌ای را که این شمسه روی دیوار نقش بسته با کاشی شش‌وجهی آبی فیروزه‌ای پوشانده‌اند. شعاع‌های شمسه منحنی‌وار است. منحنی‌ها متشکل از دو نوار آبی لاجوردی (پررنگ) و حنایی است. شمسه نیز خود شکلی شبیه به گل آفتابگردان دارد. درون شمسه نقوش هندسی در ترکیب با نقوش گیاهی و اسلیمی، شکل درخور توجهی را به وجود آورده‌اند (تصویر ۶).

یکی دیگر از شمسه‌های دوازده‌پیر به‌کاررفته در مسجد در یک کادر مربع‌شکل در دیوارۀ جنوبی حیاط قرار گرفته است. حواشی دورتادور نقش دارای کاشی‌کاری معرق با نقوش دانه‌تسبیحی سفیدرنگ است. در مرکز نقش یک شمسه دوازده‌پیر قرار دارد که درون آن با نقوش اسلیمی گچ‌بری تزیین شده است.

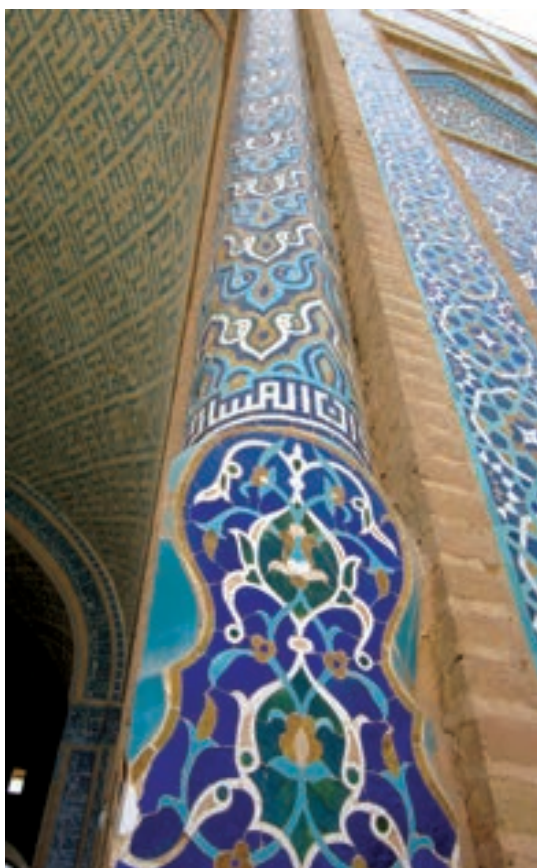
در مرکز این نقوش اسلیمی یک ستاره (گل) هشت‌پیر دیده می‌شود که در انتها به نقوش اسلیمی منتهی می‌شود. طرح کلی نقش به‌صورت گره‌چینی کار شده است (تصویر ۷).

و اولیا و اوصیا و معصومین(ص) در روز عاشورا است، روزی که همه ده‌های عالم برپا می‌شود. هنگام تولد نیز در وجود مقدسش نه ذریه معصوم بوده که با خودش عدد ده را دارد (۱۰=۹+۱) و در واقع ایشان برپا کننده عاشورا و امام عاشوراییان است (خزایی، ۱۳۸۸: ۶۰).

معنای نمادین عدد ده به‌زیبایی توسط شمسه‌های ده‌پیر در مسجد جامع یزد به کار رفته است. در دیوارۀ جنوبی حیاط مسجد و در بالای یک کادر مستطیل‌شکل آجری نقش دو شمسۀ ده‌پیر قرار گرفته است. نقش اصلی شامل دو شمسۀ ده‌پیر سفیدرنگ است که طرح‌های به‌کاررفته در هر دو یکسان است. در مرکز شمسۀ بزرگ یک شمسۀ ده‌پیر کوچک‌تر از کاشی سفیدرنگ قرار گرفته است که در میانه آن نقش یک ستاره پنج‌پیر نمایان است. در زمینه کادر تزیینی و مابین نوارهای آبی‌رنگ که تشکیل نقوش چندضلعی را داده‌اند نقوش ستاره‌ای پنج‌پیر دیده می‌شود. این کادر تزیینی به‌صورت طاق‌نمایی با طاق جناغی کار شده است. نقوش به‌کاررفته در حواشی کادر به‌صورت دانه‌تسبیح است (تصویر ۴).

در قسمت بالای محراب و در مرکز آن نیز طرح یک گوی برجسته که با کاشی معرق تزیین شده است به چشم می‌خورد. این شکل تزیینی تنها در این قسمت مسجد دیده می‌شود. در مرکز گوی نقش یک شمسه کار شده است. در مرکز این شمسۀ ده‌پیر، یک برجستگی گوی‌مانند کوچک از کاشی آبی فیروزه‌ای دیده می‌شود. در امتداد شعاع‌های این شمسه و دور تا دور آن کاشی‌های لوزی‌شکل حنایی‌رنگ کار شده است که می‌تواند تداعی‌کننده درخشش نور خورشید باشد. دورتادور این شکل مدور و در میان کاشی‌های شش‌ضلعی کار شده نقش ستاره سه‌پیر دیده می‌شود. در انتهای نقش ده‌ستاره پنج‌پیر از کاشی حنایی‌رنگ دیده می‌شود که در میان تعدادی کاشی شش‌ضلعی آبی لاجوردی قرار گرفته‌اند. نقوش در زمینه‌ای از کاشی آبی فیروزه‌ای قرار دارند (تصویر ۵).

تصویر ۱۰. نقوش محراب‌مانند نیم‌ستون‌های تزیینی ایوان جنوبی.
مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۹. نقش قندیل، شاه‌نشین ایوان جنوبی. مأخذ: دانش یزدی،
۱۳۸۷: ۱۵۹.

شمسه ۷۲ پیر

بزرگ‌ترین شمسه به‌کاررفته در مسجد جامع یزد در دو طرف سردر اصلی (شرقی) نقش بسته است. این شمسه دارای ۷۲ شعاع طلایی‌رنگ است. در تفکر شیعیان عدد ۷۲ یادآور ۷۲ تن از شهدای کربلاست و این شمسه می‌تواند به‌نحوی نماد و یادآور واقعه عاشورا و شهدای نینوا باشد. این شمسه درون یک کادر مستطیل‌شکل و آراسته به نقوش اسلیمی قرار گرفته است و در مرکز آن نام‌های الله، محمد و علی نقش بسته است (تصویر ۸).

قندیل

قندیل به‌معنی چراغ و نیز چراغ‌دانی است که از سقف می‌آویزند (دهخدا: ذیل «قندیل»). نقش قندیل از اوایل قرن ششم هجری روی محراب‌های سنگی ظاهر شد و پس از مدتی روی سنگ قبرها و محراب‌های کاشی نیز نقش شد (دانش یزدی، ۱۳۸۷: ۷۲). همان‌طور که از نام قندیل برمی‌آید، این عنصر به‌نوعی با نور و روشنایی در ارتباط است. در تشبیهات قرآنی نیز نوری به همه عالم ساطع می‌شود و تمام اشیا و ذرات جهان را در بر می‌گیرد که در قالب فیض و رحمت دائماً در حال جریان است: «الله نور السماوات والأرض» (نور: ۶۴).

این فیض الهی که همه عالم را فرا گرفته است زمانی در نوع خود به کمال و تمام می‌رسد که به‌واسطه برگزیدگان و مقربان درگاه الهی تجلی پیدا کند، چنان‌که در ادامه آیه آمده است: «کمشکوهُ فیها مصباح المصباح فی زجاجة...». منظور از مشکات وجود پیامبر گرامی اسلام و اهل بیت او هستند که مظهر اسماء الله و مظهر انوار قدسیه عالم ملکوت‌اند. در حدیثی از امام باقر (ع) پر ذیل همین آیه آمده است:

«إِنَّ مَلَأْنَا فِي كِتَابِ اللَّهِ كَمَثَلِ الْمَشْكَاهِ وَالْمَشْكَاهِ فِي الْقَنْدِيلِ فَخَنَّ الْمَشْكَاهُ فِيهَا مِصْبَاحٌ وَالْمِصْبَاحُ هُوَ مُحَمَّدٌ الْمِصْبَاحُ فِي

زُجَاجَةٌ نَحْنُ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۳۱۴).

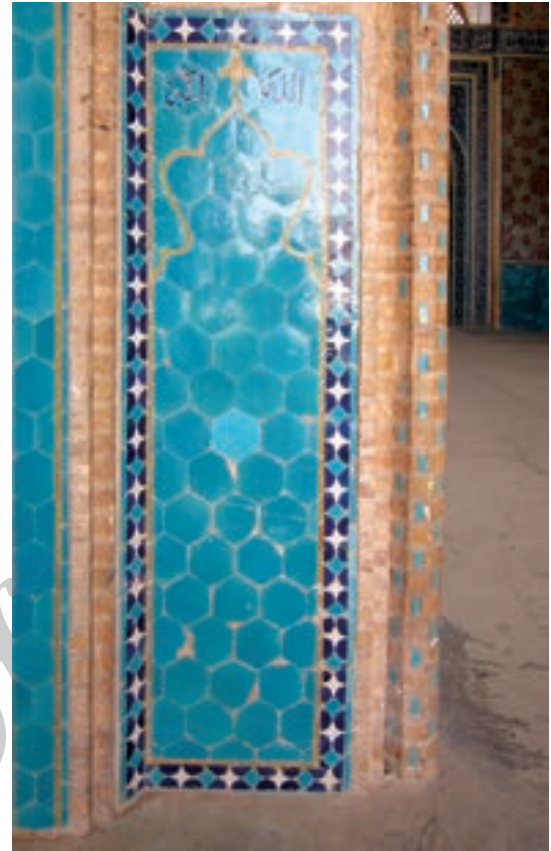
این شأن و مقام در پیشگاه الهی به آنان منزلی می‌دهد که بتوانند در عالم امکان دخل و تصرف کنند و صاحبان معنوی باشند که موجودات عالم را تحت رهبری خود قرار دهند. این منزلت و جایگاه که از ناحیه ربوبیه به آنها اعطا شده است همان جایگاه ولایت است که در طول ولایت الهی به برگزیدگان و اولیای الهی داده می‌شود تا در همه امور این هسته مرکزی نقطه وحدت و اتکال بندگان الهی قرار بگیرد.

در حقیقت در اندیشه امام باقر (ع) همه اعمال و عبادات، دائر مدار ولایت حقه‌ای قرار می‌گیرد که بدون پایبندی به آن هیچ عملی مورد قبول درگاه الهی قرار نمی‌گیرد، چنان‌که در حدیثی از ایشان در اهمیت و نقش مرکزی جایگاه ولایت اشاره شده است که اسلام بر پنج چیز استوار است. این پنج چیز ستون‌های دین مداران و موحدان است و مهم‌ترین رکن آن ولایت ائمه معصومین علیهم السلام است که به عنوان اصل و پایه این ارکان به حساب می‌آید:

«عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَي خَمْسٍ عَلَي الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ وَلَمْ يَبْنَ بِشَيْءٍ

تصویر ۱۲. نقوش گچ‌بری زنجیره‌ای. مأخذ: همان.

تصویر ۱۱. نقش محراب، ایوان جنوبی. مأخذ: همان.

هستند

نقوش محراب‌مانند

به عقیده برخی کلمه محراب از حبشه گرفته شده است که در آنجا به صورت «مکوراب» بوده است و بعد از راهیابی به عربستان با ریشه عربی حرب در آمیخته است. برخی معتقدند به صورت مستقیم و برخی دیگر می‌گویند از طریق جنوب عربستان به شبه جزیره راه یافته است. بر اساس منابع مسیحی حبشه «مکوراب» مکانی برای قرار دادن بت‌ها در معابد یونانی بوده است. طبق این دیدگاه محراب اساساً به جایگاه مقدس اشاره دارد (whelan, 1986: 206).

اصطلاح محراب بسیار پیشتر از اسلام در میان اعراب وجود داشته است. این کلمه از فعل حرب که مصدرش حرب و محرابه است گرفته شده و گفته می‌شود فلانی با فلانی جنگ کرده یعنی بین آن دو تا فاصله و دشمنی افتاده است (سجادی، ۱۳۷۵: ۵۰). مفسران کلمه محراب را بالاخانه یا شاه‌نشین معنی کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۳۰۵). علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۳ از سوره سبأ نوشته است: «همچنین کلمه محراب جمع محراب است، که به معنای نمازگاه و محل عبادت است، کلمه تماثل جمع تمثال است که به معنای مسجد از هر چیز است» (همان: ۶۱-۲۶۰).

با توجه به معانی گفت شده در بالا، به‌کارگیری این نقش در مسجد جامع یزد بیشتر در ارتباط با محل عبادت است و نمادی از حضور عابد در پیشگاه معبود است، چرا که اکثر نقوش محراب‌مانند در ایوان جنوبی مسجد به کار رفته‌اند و همان‌طور که گفته شد ایوان جنوبی مهم‌ترین مکان برای برپایی نماز و عبادت است. محراب در تفکر شیعه یادآور مکان ضربت خوردن امام شیعیان حضرت علی (ع) است و از این رو جایگاه والایی در مساجد شیعه دارد.

در دو طرف ایوان جنوبی دو ستون‌نمای چسبیده به دیوار وجود دارد که دارای تزیینات کاشی‌کاری معرق است. نقوش به‌کاررفته همانند یک محراب است که به صورت اسلیمی کار شده‌اند. نقوش به صورت چهار رنگ مجزای

کَمَانُودِي بِالْوَلَايَةِ فَأَخَذَ النَّاسُ بِأَرْبَعٍ وَ تَرَكُوا هَذِهِ يَعْني الْوَلَايَةَ» یعنی اسلام روی پنج پایه نهاده شده است: نماز و زکات و روزه و حج و ولایت. و به چیزی مانند ولایت فریاد زده نشد، مردم آن چهار را گرفتند و این (ولایت) را رها کردند» (کلینی، ۱۳۶۹: ۲۰).

تنها نقش قندیل مسجد جامع یزد در قسمت میانی یک سنگ مرمر محراب‌مانند دیده می‌شود که در قسمت شاه‌نشین ایوان جنوبی قرار دارد. چنان‌که از نقش آن پیداست قندیل در میان یک محراب توسط زنجیری متشکل از هشت حلقه از سقف آویزان شده است. این قندیل شکل گلدان‌مانندی دارد؛ روی بدنه آن یک نوار تزیینی کار شده و نقش آن شامل لوزی‌هایی است که در مرکز هر کدام از آن‌ها برجستگی دایره‌مانندی قرار گرفته است. به نظر می‌رسد قسمت بالایی قندیل دور لبه دارای شیارهایی است (تصویر ۹). قندیل نمادی از روشنایی و هدایت به سمت نور است و دلیل قرارگیری آن در ایوان جنوبی به‌منظور هدایت شیعیان به سمت روشنایی است که همان پرستش معبود یگانه است. تجلی این پرستش در ایوان جنوبی رخ می‌نماید. از طرفی در تفکرات شیعه ائمه همانند چراغ‌های هدایت برای مؤمنان

پیچیده‌تر و کامل‌تر شده‌اند، اما با گذشت زمان به تدریج از کاربرد آن‌ها کاسته شد و علت اصلی این امر راهیابی کاشی مخصوصاً کاشی هفت‌رنگ به عنوان یک ابزار زینت‌دهنده سریع در معماری بود. در رابطه با به‌کارگیری این نقش در مسجد جامع یزد، بیشتر جنبه زیبایی‌شناختی آن و خارج کردن سطح دیوار از یکنواختی مد نظر بوده است، چرا که تنها در بخشی از دهلیزهای منتهی به ایوان جنوبی به کار رفته است، یعنی جایی که کمترین استفاده از کاشی برای تزیین بوده است. به‌کاربردن کتیبه‌های گچی با نام‌های الله، محمد، علی و غیره به‌نحوی گویای تفکرات شیعی در این‌گونه از تزیینات است. این نقوش به‌صورت زنجیروار بین جرزهای آجری دیوار به کار رفته و حالت بندکشی تزیینی دارد. نقش مذکور هر چهار آجر را در سه رج از یکدیگر جدا کرده است، به‌طوری که در رج اول یک آجر، در رج دوم دو آجر و در رج سوم نیز یک آجر در بین کادری از این نقش قرار می‌گیرد و این سبب شده که به آجرها نمایی چلیپایی بدهد (تصویر ۱۲).

آبی فیروزه‌ای، آبی لاجوردی، سفید و حنایی‌اند که رنگ معمول تمام کاشی‌های مسجد است. این نقوش به‌صورت ردیفی روی هم قرار گرفته‌اند و تمام سطح ستون‌نماها را در بر گرفته‌اند (تصویر ۱۰). در داخل گنبدخانه نیز در یک کادر مستطیل‌شکل نقش یک محراب به‌صورت نواری از کاشی معرق حنایی‌رنگ کار شده است. حواشی این محراب با کاشی‌کاری معرق و نقوش ستاره‌های شکل چهارپر که یک در میان آبی و سفیدرنگ است تزیین شده است. در قسمت بالای طرح محراب در سمت راست کلمه الله و در سمت چپ کلمه اکبر به خط ثلث نوشته شده است (تصویر ۱۱). نقوش گچ‌بری زنجیره‌ای: هرچند به‌تعبیر بعضی راهنمایان این علامت به‌معنای «شبانه‌روز» است، اما به نظر می‌رسد بیشتر به‌عنوان مهر معماران مخصوصاً در دوره ایلخانی به کار می‌رفته است و به‌عنوان یک نقش اصلی از قسمت‌های مرکزی حکومت به دیگر نواحی گسترش یافته است. دونالد ویلبر برای این نوع تزیین اصطلاح «تویی گچی ته‌آجری»^۱ را به کار برده است. این نوع تزیینات گرچه در سیر تکامل خود

نتیجه

در طول تاریخ ایران، همیشه بین هنر و آداب معنوی برگرفته از مذهب ارتباط بسیار نزدیکی وجود داشته است. در حقیقت دین یکی از مهم‌ترین عوامل تشکیل‌دهنده هنر، و هنر زبان عمیق‌ترین حکمت‌های بشر و جلوه‌گاه زیباترین احساسات عرفانی بوده است. ارتباط بین هنر و دین در طول دوران اسلامی بیش از هر زمان دیگر شکوفا و توسعه پیدا کرد. هنر شیعی تا حدی نوعی هنر مقاومتی بوده است، یعنی از کوچک‌ترین فضا برای نمایش خود بهره برده است. مسجد نیز مهم‌ترین تجلی‌گاه هنر شیعی بوده است، زیرا مسجد هم محلی برای عبادت توده مردم به شمار می‌آمده و هم معنای سیاسی کاملاً بارزی داشته است. به‌عبارت دیگر مسجد محل تلاقی سه عنصر سیاست، دین و تعلقات و گرایش توده مردم بوده است. نقوش نمادین به‌کاررفته در مسجد جامع یزد که به‌نحوی در ارتباط با عقاید مذهب شیعه است شامل نقوش شمس و ستاره، نقش قندیل، نقوش محراب‌مانند، نقوش گچ‌بری زنجیره‌ای و غیره است. نقوش شمس و ستاره اکثریت نقوش به‌کاررفته در مسجد را تشکیل می‌دهند. شمس نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است و کثرت تجلی صفات خداوند است. ستاره نیز منبع نور و مظهر خداوند در شب ایمان است. بیشتر این نقوش در بردارنده مفاهیم نام‌های حضرت محمد(ص)، حضرت علی(ع) و پنج تن آل عبا، امام حسین(ع)، دوازده امام، امام دوازدهم و همچنین یادآور وقایعی چون حادثه کربلا و عاشورا، شهدای ۷۲ تن، و شهادت حضرت علی(ع) هستند. این مفاهیم در تفکر و اعتقادات شیعه جایگاه والایی دارند. اهمیت نقوش به‌کاررفته در مسجد در این است که با توجه به استقرار یک حکومت مرکزی سنی مذهب در زمان ساخت بنا نقوش مورد بحث به‌نوعی تفکرات شیعی سازندگان و بانیان بنا را نشان می‌دهند. برخی از این نقوش هندسی و اسلیمی همچون شمس‌های ۷۲‌پر سردر ورودی، شمس‌های ایوان جنوبی و طرح‌های محراب‌مانند نقش‌شده بر ستون‌های تزیینی ورودی گنبدخانه، از نقوش شاخص به‌کاررفته در مسجد جامع یزد هستند که در بنای دیگری از این دوران و به این زیبایی و عظمت نمی‌توان یافت. به نظر می‌رسد مذهب شیعه از جهان بینی جامع و عمیقی برخوردار است. اصول و مبانی اعتقادی و سیاسی این مذهب بر آیات قرآن و روایات پیامبر

۱. تویی گچی ته‌آجری زینتی است که با استفاده از گچ و آجر به‌وجود می‌آید، اما نه در درده تزیینات گچی قرار می‌گیرد و نه در زمره تزیینات آجری. آرایه‌ای است قائم به ذات یا پشتوانه بصری قوی که با سادگی ابتدایی و هماهنگی چشم‌نواز ساختمان را از بند تزیینات پیچیده و رمزآلود جدایی‌سازد و نوعی راهی و آزادی در ترکیب تزیینات بنا به‌وجود می‌آورد (نادور و مصباح اردکانی، ۱۳۸۵: ۸۵).

(ص) استوار است. از طرفی دیگر، به علت سختگیری‌هایی که در طول تاریخ بر پیروان مذهب شیعه وارد آمده است، همواره برای اعلام و اظهار وجود در تنگنا قرار داشته و اعتقادات خود را به صورت نمادین بیان کرده است. نقوش مسجد جامع یزد همچنین به لحاظ زیبایی‌شناسی، تنوع نقوش به کار رفته و تلفیق ماهرانه نقوش هندسی با نقوش اسلیمی نیز در خور توجه هستند.

منابع و مأخذ

- ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۸۲. *خصال شیخ صدوق*، ج ۲. ترجمه یعقوب جعفری. قم: نسیم کوثر.
- افشار، ایرج. ۱۳۷۴. *یادگارهای یزد*، ج ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امامی، صابر. ۱۳۸۱. «نماد و تمثیل، تفاوت‌ها و شباهت‌ها»، کتاب ماه هنر، ۴۸-۴۷: ۶۸-۶۰.
- انصاری، مجتبی، اخوت، هانیه‌السادات و ملایی، معصومه. ۱۳۸۷. «بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی»، *شیعه‌شناسی*، ۲۳: ۱۷۴-۱۴۵.
- براتی، پریناز. ۱۳۸۰. *خودشناسی توسط معنای رمزی اعداد*. تهران: سیمین.
- حیدری‌آقایی، محمود و دیگران. ۱۳۸۴. *تاریخ تشیع*، ج ۱. زیر نظر احمد رضا خضری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خادم‌زاده، محمدحسن. ۱۳۷۴. *مساجد تاریخی شهر یزد*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- خزایی، محمد رضا. ۱۳۸۸. *شاخص اکمال در اعداد ردیای ولایت در عدد ابجد*. قم: عطر یاس.
- دانش یزدی، فاطمه. ۱۳۸۷. *کتبیه‌های اسلامی شهر یزد*. تهران: سبحان نور.
- دوستخواه، جلیل. ۱۳۸۴. *اوستا، گزارش و پژوهش*، ج ۲. تهران: مروارید.
- ستاری، جلال. ۱۳۷۶. *رمز اندیشه و هنر قدسی*. تهران: مرکز.
- سجادی، علی. ۱۳۷۵. *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا دوره مغول*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- شیمیل، آنه ماری. ۱۳۸۸. *راز اعداد*. ترجمه فاطمه توفیقی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. ۱۳۶۳. *تفسیرالمیزان*، ج ۳۲. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. تهران: سعیدنو.
- فینگان، جاک. ۱۹۸۳. *خاور باستان*. ترجمه تاکاهیتو میکاسا نومی. تهران: ایوانامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۶۹. *اصول کافی*. ترجمه جواد مصطفوی. تهران: کتابفروشی علمیة اسلامیة.
- کیانمهر، قباد و خزاعی، محمد. ۱۳۸۵. «مفاهیم و بیان عددی در هنر گرچه‌چینی صفوی»، کتاب ماه هنر، ۹۱-۹۲: ۲۶-۳۹.
- گلشن، صدیقه. ۱۳۷۸. «بررسی تاریخی مسجد جامع یزد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، ج ۱. تهران: دانشگاه هنر.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. ۱۳۶۳. *بحار الانوار*، ج ۷. ترجمه موسی خسروی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین. ۱۴۰۹ ق. *مروج الذهب و معادن الجواهر*. بیروت: مؤسسه دارالهجره.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۶۲. *خدمات متقابل اسلام و ایران*. قم: اسلامی.
- یونگ، کارل گوستاو. ۱۳۷۷. *انسان و سمبل‌هایش*. ترجمه محمود سلطانی. تهران: جامی.
- Laleh. Bakhtiar. 1960. *Sufi*. London: Thames and Hudson.
- whelan . E. 1986. "The Origins Of The Mihrab Mujawwaf: A Reinterpretation", *International journal Of Middle Est Studies*, 18, 2: 205-223.